

ՏՐԱՊԵՐԱԿՈՒՄ

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Պարունական գիտությունների դոկտոր

«ՎԱՍՆ ԱՒՈՒՐՆ ԿԻՐԱԿԷԻ» ՃԱՌԻ ՆԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ՎՐԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՉԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Եվսեբիոս եպս. Աղեքսանդրացու անունով պահպանված «Վասն ատորն Կիրակէի պատուելոյ» ճառը վաղմիջնադարյան հունական բարոյախրատական այն հուշարձանների թվին է պատկանում, որոնց մեջ փորձ է արվում հավատացյալներին ետ պահել Կիրակի օրը երգ ու պարի, զվարճանքի տրվելու հեթանոսական կենցաղավարությունից: Նման հանդիսությունները, որ շարունակում էին զբաղեցնել անտիկ թատրոնի մորթյա երկըրպագուներին, հայտնի են նաև եկեղեցական մատենագրության այլ ժանրերի ու հեղինակների երկերից (Ս. Թեկղի վարք, Հովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացու և Հովհան Մանդակունու ճառեր և այլն):

Եվսեբիոսի ճառը շարադրված է հարցուպատասխանի մատչելի սկսվածքով՝ միմյանց հակադրելով թատրոնի և եկեղեցու կոչվածությունը: Խնդիրը, ինչպես երևում է, հավասարապես մտահոգել է հելլենիզմի ոլորտ ընդգրկված Այսրկովկասի հասարակություններին, Քրիստոմյա Արևելքի հյուսիս-արևելյան բազուկը ներկայացնող Հայքին ու Վիրքին (հարկավ նաև Աղվանքին), ուստի և վաղմիջնադարում այդ ճառը թարգմանվել է հայերեն և վրացերեն: Երեք տասնամյակ առաջ «Վասն ատորն Կիրակէի» ճառի հունարեն բնագրի (PG, 86, 1, col. 297-309) և նրա վերոհիշյալ երկու թարգմանությունների համեմատական ուսումնասիրությամբ և նրանց լատիներեն թարգմանությամբ զբաղվեց Քրիստոմյա Արևելքի մատենագրությունների ներհում մասնագետ, Ազաթանգեղոսի Պատմության հունարեն թարգմանության գիտական բնագրի կազմող ու քննարկող, այժմ հանգուցյալ Գի Լաֆոնտենը¹:

Գիտնականը ճառի հայերեն բնագիրը հրապարակելիս ձեռքի տակ ունեցել է Վենետիկի Մխիթարյան հավաքածուի N 265 գրչագիրը և տեղյակ եղել Երևանի Մատենադարանի N 639 ձեռագրի ընդօրինակությանը: Եթե զանց առնենք մի քանի անհաջող բառանշատումներն ու իմաստավորումները (կազմիկայ զմի, մեղիմէջ, լալոյխաղալոյ, ինքնակամիինքնական, այլ ոքլալաք, շան եղեալլանեղեալ, զի ոչլիոչ և այլն), ընդհանուր առմամբ պատշաճ հրատարակություն է: Վրացերեն բնագիրը վերարտադրված չէ, քանի որ այն արդեն հրատարակվել էր Թ. Ժողոմիայի կողմից², սակայն հայկական և վրացական

¹ G.Lafontaine, "Sur le Dimanche" d' "Eusébe d' Alexandrie" version arménienne et version géorgienne, "Le Muséon".- Revue d'etudes Orientales, LXXXVII, fasc. 1-2(1974), pp.23-44.

² «ხელნაწერთა ინსტ. მოამბე», ტ. II, თბ., 1960.

տարբերակների համեմատական ուսումնասիրությունը լիարժեք դարձնելու համար Գ. Լաֆոնտենը կատարել է մաս վրացերենի լատիներեն թարգմանություն:

Ներածական ուսումնասիրության մեջ հրատարակիչը նկատելի ամփոփությամբ անդրադարձել է հայերեն և վրացերեն թարգմանությունների առնչությանը: Հարադրավոր բալլերի առկայությունը հայերենում (կաց և մնա, կայ և մնայ, կան և մնան, մատիր և հաղորդիր ևն) և մրանց մամաստիպ փոխանցումը վրացերենում, մի քանի ռճական պատճենումները (ի վեր հայիլ և տեսնել, ի վեր հայիլ և հանգչել) և «արեզակն»-ի դիմաց «մզիսթուալի» (արևի ակ) ունենալը բավարար հիմք են ծառայել եզրակացնելու, թե բնագրական բավականաչափ տարբերություններ ունեցող վրացական խմբագրությունը, այնուամենայնիվ, թարգմանված է հայերենից: Գ. Լաֆոնտենը միաժամանակ հանգամանալի բնագրագիտական ու աղբյուրագիտական քննության է ենթարկում մաս հունարեն բնագիրը:

Գ. Լաֆոնտենի հրապարակումից մեկ տարի անց, վրացական միջնադարյան ճառընտիրների մենագրական ուսումնասիրության առիթով Եվսեբիոս Աղեքսանդրացու «Վասն ատուրն Կիրակեի» ճառի առկա խմբագրությունների փոխառնչության խնդրին անդրադարձավ այժմ հանգուցյալ Մ. վան Էսբրոեքը: Նա չի առարկում մախորդի եզրակացությանը, ասել է թե՛ ընդունում է վրացական «Կղարջքյան ճառընտրի» (Վ. Կեկելիձեի անվ. Ձեռագրերի իմաստ. Ա - 144, 78բ - 81բ) օրինակի հայերենից թարգմանված լինելը և զետեղում այն ճառընտրի ոչ ստույգ թարգմանությունների խմբում³:

1985 թ. Գ. Լաֆոնտենը՝ վրացերենը հայերենից թարգմանած լինելու եզրակացության հերքման փորձ կատարեց և ի մորոտ արծարծման ձեռնամուխ եղավ վրացի բնագրագետ Թամիլա Մզալորիշվիլիին: Նա ենթադրում է, որ վրացերենում հայկաբանություններ դիտված հարադրավոր ձևերը հավանաբար հատուկ են եղել հունական չափանդված այն բնագրին, որից անկախաբար թարգմանվել են հայերենն ու վրացերենը: Ինչ վերաբերում է «արեզակ» բառի Ն. Մառի ժամանակներից դիտված վրացերեն «մզիսթուալի»-ի հայերենի մամությունը կազմված լինելուն, ապա այդպիսիք կան մաս պահլավերենում, մոր պարսկերենում, արաբերենում և լատիներենում, ինչպես ցույց են տվել Գ. Կլիմովն ու Բ. Գիգի-նեիշվիլին, հետևաբար այն իբրև հայկաբանություն դիտվել չի կարող⁴: Ինչ վերաբերում է թարգմանության ժամանակին ու պարագաներին, Թ. Մզալորիշվիլին վկայակոչում է հեթանոսական սովորությունների դեմ պայքարելու անհրաժեշտությունը (որպիսիք են կիրակնօրյա զվարճությունները և հատկապես կանացի պարերը), տիեզերական ժողովների որոշումները, կանոնագրքերի սահմանումները, և եզրակացնում, որ Ա-144 ճառընտրի բովանդակած տարբերակը «խիստ վաղ ժամանակի է և խիստ մոտ է կանգնած իր հունարեն բնագրին, համեմատ դեպս՝ այս թարգմանությունը կատարված պիտի լինի մինչև VII դար»⁵:

Հետագոտողը, ինչպես երևում է, իր եզրակացությունները համարում է ավարտական, ուստի «Կղարջքյան ճառընտրի» ամբողջական հրատարակություն կատարելիս նույնությամբ

³ M. van Esbroeck, Les plus anciens homiliaires géorgiens, Louvain, 1975, p. 252.

⁴ თამილა მგალობლიშვილი, ევსევი ალექსანდრელის სახელით ცნობილი ერთი თხზულების წყაროს საკითხი.- "მრავალთავი", ტ. XI, თბ., 1985, გვ. 13-23.

⁵ Նույն տեղում, էջ 19:

յրտոձամաձ Գըրճնի մատնի զանշճըննան ձա մըյեյըլաձ մըն ոձոյնն ոցինն (գց. 282).

Թարգմ. «Ել հրապարակներ և այնտեղ ոչ ոք կտեսնես: Ել կիրակի օրը, այնտեղ կտեսնես ոմանց փանդոտներով, ոմանց քնարով ու թմբուկով, ոմանք սրինգով, ծափով և մվագով, իսկ ոմանք մատում ու դիտում են իրենց մման չար գործողներին: Եվ թե որևէ տեղ կաքավում են կամ շուշպրում, շտապ սուրում են այնտեղ հասնել: Քահանաները կոչնակում են և եկեղեցու կանչ քարոզում, և ամենևին անմիտներ ու անիրավները, դանդաղկոտները մատած են, և ոչ ոք է ընթացող: Եվ քմարի ձայն լսելիս ամենքը միասնաբար իրենց ոտքերն արձակում և անմիջապես այնտեղ են հայտնվում»:

Միջնադարյան հայերեն թարգմանությունը համեմատաբար կարճառոտ է. «Ել ի հրապարակս յայլում աուր և ոչ գոք գտանես: Ել յաուր կիրակէի և գտանես զոմանս փանդոտմբ և ոմանք կայթիւնս և ճչիւնս. ոմանք մստին և դիտեն զմմանիս իրենանց ի չարիւնս. եթէ կանացիք ուրեք կաքանեն՝ վաղվաղակի անդ ընթանան: Կոչէ քարոզն լեկեղեցիւն, և ամենեքեան դանդաղէլ կան և ոչ երթան: Եղև ձայն քմարի և փողի կամ կայթիւնք կաքանելոյ՝ և ամենեքեան թև արձակեալ անդ գտանին» (§ 8):

Ներկա դեպքում մեզ հիմնական զբաղեցնողը հայերենում բացակայող ճինա ՄշՄՅրոձեձն է, որի առկայությունը սպասելի էր «եթէ կանայք ուրեք կաքանեն [կամ շուշպրեն]՝ վաղվաղակի անդ ընթանան»: Այս մույն տերմինի գործածության երկու դեպք ևս կա. ռաձ արնն ռոյքանն ոցո ձըլձաձանն, անշ տշ ճըյըլըլանն, ճինա տշ ՄշՄՅրոձանն? արաձըլ յոյըլըլնն սոձորոձըլնն արնն- «Ի՞նչ են կանանց այդ կաքավումները կամ թե ծափերը և կամ թե շուշպրոբաները. Այլև բոլորը չարիքներ են»: Մյուս գործածությունն այս է. ավ ճոնարըլձըլ տա ճոՄշըլձըլ տա մաձն Մոնա նշ սոմըլըրոտա, տըլըլաձոձոտա, նշճա ռոյքոտա ձա ֆանըլըրոտա, նշճա ՄշՄՅրոձոտա ձա մնոձոտա, արաձըլ ճաձոձոտա անըլոտա ձա Մըլննմոտա նշըլըլըրոտա - «Արդ ուրախացեք և խրախացեք այսու ոչ խաղով, հարբեցողությամբ, ոչ էլ կաքավելով ու փանդիտով, ոչ էլ շուշպրությամբ և երգեցողությամբ, այլ մոր շարակամով ու հոգևոր երգով»:

Այսպիսով, գործածության երեք դեպքում ունենք ՄշՄՅրոձանն, ՄշՄՅրոձոտա ՄշՄՅրոձեձ, որոնցից անշատելով հավաքականության, հոգնակիի, հոլովական ու բալամվան ցուցիչները՝ կունենանք ՄշՄՅարո (շուշպար-ի), որ մոր վրացերենում պարզապես «պար» է նշանակում (ճըլքըլ):

Ա.-Ա. Օրբելիանիի «Բաղդըրում» այն բերված է իբրև «սամա» տերմինի բացատրություն՝ «պար շուշպարի», իսկ «պարի»-ն մրա իսկ մեկնաբանությամբ հայերեն է, որ նշանակում է «սամա»⁷: «Պար» և «շուշպար» տերմինների հայերենից փոխառյալ լինելը հայտնի է վաղուց և ստուգաբանված է Ն. Մատի և Հ. Աճառյանի աշխատություններում⁸: Հոփսիմյանց վկայաբանության «զպարսն պարել և զկաքանսն յորդորել» արտահայտությունը հին վրացերեն թարգմանության մեջ ընկալված է իբրև «պար ասել»,⁹ որ փաստորեն մույ-

⁷ Նըլնն-նաձա ռըլըլըլանն, տննշըլըլանն, ճ. IV, ճամոնճա ո. անըլձաձըլ, տա, 1965 ճը. 618: ճ. IV, տա, 1966, ճը. 38, 310.

⁸ Ստուգաբանությունն ու զրականությունը տնն Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, IV, Նրևան, 1974, էջ 54-56:

⁹ Պարույր Մուրադյան, Ազաթանըլոսի հին վրացերեն խմբագրությունները, Նրևան, 1982, էջ 54 / 55:

Ձեռ. Մ. 639

**ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՈՍԿԻԲԵՐԱՆԻՆ ԱՍԱՅԵԱԼ
ՎԱՍՆ ԿԻՐԱԿԷ[Ի]**

Ջգուշութեամբ պահելով զաւր կիրակէի, աստուածասէր ժողովուրդք, երիտասարդք և կուսանք, ծերք և տղայք, յուսով և հաւատով պատուեցէք և սիրեցէք զաղքատն ողորմածութեամբ վասն Քրիստոսի սիրոյն և ձեր հոգւոյտ փրկութեան յաւոր անկաշառ դատաստանին, զի Աստուծոյ անունն Կիրակի է, և որ զկիրակ(315ա)էն արհամարհէ կամ փոքր կարծէ՝ զԱստուած արհամարհէ, զի կիրակէ համբարձաւ Ամմահն յերկինս յառաջ քան զյաւիտեանս: Դարձեալ վասն սիրոյ սկիզբն եղև վասն արարչութեան Աստուծոյ:

Կիրակէ Նոյ զտապանն շինեաց և եկն ջրհեղեղն: Ի կիրակէ ելաւ Նոյ ի տապանէն, ի կիրակէ մատուցին զընծայս ի սուրբ և յանարատ անասնիցն: Ի կիրակէի խաւսեցաւ Աստուած ընդ Աբրահամոն, ի կիրակէ կործանեաց զՍոդոմ և զԳոմոր վասն մեղաց իրեանց: Ի կիրակէի Յովնան մարգարէն քարոզեաց Նիմուացւոցն և անցոյց զքարկութիւն Աստուծոյ ի ձեռն ապաշխարութեան: Ի կիրակէի եղև թողութիւն մեղաց Դաւիթ մարգարէին ի ձեռն ապաշխարութեան, ելաւ Յովնան ի փորոց կետին: Ի կիրակէի ազատեցաւ Յոն երանելին ի բերանոյ որդանցն, ի կիրակէի ապրեցաւ Դանիէլ մարգարէն ի բերանոյ առիծոյն, ի կիրակէի ապրեցան Նրեք մանկունքն ի հնոցին, ի կիրակէի ելաւ սուրբ Գրիգոր ի խոր վիրապէն և ազատեաց զթագաւորն ի խոզացելոյն զՏրդատ: Ի կիրակէի պապանձեցաւ Ջաքարի(315բ)այ ի հրշտակէն, ի կիրակէի խաւսեցաւ հրշտակն և եքեր զաւետիս Կուսին: Ի կիրակէի յարեաւ Քրիստոս ի մեռելոց, ի կիրակէի աւերեաց զդժոխքն և կապեաց զսատանա[յ] ի յայն լուծ կապանս և ազատեաց զհինգ հազար տարու զմեռեալսն հոգիքն, որ բռնել էր և կու չարչարէր սատանայ: Ի կիրակէի գալոց է դատել զկենդանիս և զմեռեալս, ի կիրակէին լինելոց է ահել դատաստան: Ի կիրակէի հանգեաւ Աստուած յամենայն գործոց իւրոց և մեզ հանգիստ շնորհեաց և ասաց իւր սուրբ բերանովն, թէ Որ զկիրակէն արհամարհէ՝ զԱստուած արհամարհէ, զի գրեալ է յԱռաքելական կանոնքն, թէ անիծեալ է այն մարդն, որ ի կիրակէի բան առնէ*:

Ծերք և երիտասարդք, մեծ և փոքր ի շաբաթ աւոր ի յիններորդ ժամու հանգիստ է, որ բան չառնեն մարդոյ և անասնոյ, ծառա[յ]ի և մշակի: Ի եկեղեցի երթան, և որ ոչ երթա[յ] յեկեղեցին՝ չէ կատարեալ քրիստոնեայ և չունի մասն ընդ Քրիստոսի և ոչ յարութեան ակն ունի, զի Քրիստոս ասաց, թէ Ունիք ձեզ վեց ար շաբաթու գործել և կիրակ(316բ)էն հանգչել, և որ ի կիրակի ողորմի և աղքատին բան տա՝ զեզն կամ զէշ և այլ զինչ և իցէ, չունի վարձ յԱստուծոյ և արհամարհէ զԱռաքելական կանոնքն և պատառէ զցանկ արիմացն հայրենական սուրբ հայրապետացն և սուրբ առաքելոցն, զի գրեալ է Աստուած մի՛ դնել լուծ եզինն և մի՛ համէտ իշոյ, և մի՛ սանձս ձիոյ, և մի՛ ճանապարհ երթալ, զի չէ բարի: Մի յարտ երթալ ի տես, զի պարաքայն վերանա[յ], և մի՛ յայցի, զի պտուղն չորանա[յ] և մի՛ այլ

* Հմմտ. Կանոնք Լաւոդիկեայ, ԻԹ:

իմչ բան առնեմ, այլ միայն աղաթել, զի չէ հրամանել (sic) Աստուած զատել յեկեղեցւոյն յատուր կիրակէի կամ շատ ուտել, կամ շատ արքեմալ յատուր կիրակէի, կամ երթալ ի տուն բարեկամի, կամ յազգականի, այլ ի յեկեղեցի, կամ երթալ ի տուն զուսանի, կամ ի տուն խաղոյ վասն ուրախութեան, զի դիւսց տուն կոչի զուսան, զի մեղքն յաշխարհս ուտելով և ըմբելով և ուրախանալովն եմուտ:

Եւ ամենայն ցատումն՝ սովն, մահտարածամն, ջրհեղեղն, կրակն, մորեխն, թրթուրն, կարկուտն և այլ զիմչ և իցէ ցատումն և պատահար ի (316բ) վերա[յ] աշխարհի որ կուգայ ի կիրակէից բանէն է, և յուտելոյն և խմելոյն շնութիւն բուսաւ և վաշխն և ամենայն տոկոսիւք և այլ զամենայն իմչ և իցէ որ մարդ իմանա[յ]՝ ուտելն և շմալն, զրկելն և ատելն զընկերն և զամենայն ցատումն բերէ սատանա[յ], և մարդոս առնելիքն որ և վերացաւ ամենայն իրաց պարաքայն աշխարհէս վասն մարդոյ անհնազանդութեան, զի Յոհանն կու հրամաէ (sic) Աստուծոյ բերանովն, զի սատանա[յ] և ամենայն դէք կալով զան ի շուրջ զգուսանն խնդրեն և տուն և բնակարան շինեն իրեանցն և ուրախանան և շատանան և հանգչին ի մարմին և ի հոգիս մարդկան և ժողովեն զհողածնեալքս ի յԱդամա[յ] միմչ և ի վերջին մարդն և հանեն յԱստուծոյ: Եւ դարձեալ ասեն, թէ ողբա[յ] մեծ սգով ամենայն եկեղեցի կորստեան ժողովրդեանն, զի սատանայ տանի ի խաւարն արտաքին, զի անդ եղիցի լալ և կրճել ատամանց, զի կինն և զուսանն և զինին խաղալիք են և մեծ զէմ դիւսց և աղիք սատանայի:

Աղաչեմ զամենեսեան փախերութիւն սատանա[յ]է, երկերութիւն Աստուծոյ և յամենայն սրբոց (317ա) մորա և մի երթայք ի հետ չարին, այլ զնացէք յեկեղեցին, ուր Քրիստոս և իւր սուրբքն են և անդ աղաթեցէք և զմեղքն թողէք խոստովանութեամբ, հաղորդեցէք, զմիմեանս սիրեցէք, և զսուտն և զյիշոցքն թողէք, որ զլուխ է ամենայն մեղաց: Զի Քրիստոս կու հրամա[յ]է, թէ Ամենայն մեղք թողցի մարդկան, բայց որ զՀոգին սուրբ հայհոյէ՝ մի թողցի մի՛ յայսմ աշխարհիս, մի՛ հանդերձեալ արմն*: Աղաչեմ ձեզ, ով եղբարք, զի կիրակէն սուր է երկու բերանի՝ մեծ ի յաջոյ հարկանէ և ի ձախոյ կտրէ և ի խաւարն արտաքին տանի: Եւ որ զկիրակէն սիրէ և պատվէ (sic)՝ ի դժոխս ոչ իջանէ և ի սպառնալեացն ոչ երկնչի, այլ ի գոգն Աբրահամու հանգչի և յամենայն մեղաց ազատի և որ զգիրս կարդա[յ] կամ այլոց ուսուցանէ՝ զփառս ի Քրիստոսէ առցէ, ամեն:

Ընդ միմն և զիս՝ զանպիտան և զմեղաւք լցեալս և ի բարի գործոցս ապիկարս աղաչեմ յիշել զձեզ, յորժամ կարդայք կամ արիմակէք թողութիւն խնդրեցէք և ինձ մեղապարտիս Յովհաննէս սուտանուն քահանայի, և Տէրն և արարիչն ամենայնի յորժամ գայցէ ի յիւր միս անգամ զալուստն և զձեր անցեալսն ոչ յիշէ, ամեն: Գրեցաւ ի թվ. ՊԾԸ [1409] ի փառս Աստուծոյ:

* Մարկ. Գ 29: